

13. Смирницкий А.И. Объективность существования языка: материалы к курсам языкознания / А.И. Смирницкий ; под ред. В.А. Звегинцева. – М. : МГУ, 1954. – 33 с.
14. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию / Фердинанд де Соссюр. – М. : Прогресс, 1977. – 695 с.
15. Телия В.Н. Типы языковых значений: связанное значение слова в языке / В.Н. Телия. – М. : Наука, 1981. – 269 с.
16. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц / В.Н. Телия. – М. : Наука, 1986. – 141 с.
17. Телия В.Н. Механизмы экспрессивности / В.Н. Телия // Языковые механизмы экспрессивности / отв. ред. В.Н. Телия. – М. : Наука, 1991. – С. 5-16.
18. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность / Л.В. Щерба. – Л. : Наука, Ленингр. отд-ние, 1974. – 428 с.

In the article the emphasis is made on fact that the necessity of cognitive-discursive paradigm is caused by natural intensification of scientists' interest to the basis of reality opening up process, to the processes of revision and transformation of information with the aim to influence on human's consciousness, development of linguistic individuality and also to those, as the created by it in communicative systems informational streams transform into complicated system product – discourse. The directions of anthropocentric approach to studying of expressive syntax in cognitive-discursive paradigm of linguistics are outlined. The author makes emphasis on the fact that nowadays there are many questions about expressive syntax, which need to be studied with taking into consideration the modern condition of linguistic thought. That's why the specific directions of expressive syntax studying, motivated by definite positions are determined.

Key words: cognitive-discursive paradigm, expressive syntax, anthropocentric approach, system-linguistic phenomenon, discursive formation, sphere of activity, Ukrainian language, Russian language, external linguistic direction, cognitive-communicative order, implicit, explicit.

Отримано: 14.03.2015 р.

УДК 821.161.2Огієнко

Н. В. Козачук

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

ДРАМАТИЧНА ПОЕМА «РОЗП'ЯТИЙ МАЗЕПА»: ВІД СИМВОЛІЗМУ ДО АНТИКОЛОНІАЛІЗМУ

У статті аналізується драматична поема «Розп'ятий Мазепа» Івана Огієнка, її художня своєрідність. Твір глибоко символічний, адже кожен образ містить глибоке значення. Переважають символи тварин (удава), особливо птахів (н-д, орла, сокола, голуба) і рослин (омели, дуба). У драматичній поемі звучать антиколоніальні мотиви. Відчувається глибока ерудиція письменника, обізнаність із творами української літератури, що проявляється в інтертекстуальних зв'язках.

Ключові слова: антиколоніальні мотиви, антиколоніальний пафос, антиколоніальні символи, символізм, І. Мазепа, І. Огієнко, алюзія, біблійна ремінісценція.

Постановка наукової проблеми та її значення. Аналіз дослідження з цієї проблеми. Образ Івана Мазепи стає чи не центральним в українській драматургії ХХ століття. Першим звертається до цього образу С. Воробкевич у драматичній поемі «Кочубей і Мазепа» (1891). Далі були п'єси В. Пачовського «Сон

української ночі» (1903), «Сфінкс Європи» (1914), «Гетьман Мазепа. Містерія воскресіння» (1933), В. Будзиновського «Гетьман Мазепа» (1916), О. Островського «Гетьман Іван Мазепа» (1918), Л. Старицької-Черняхівської «Іван Мазепа» (1927), С. Черкасенка «Коли народ мовчить...» (1927), «Вельможна пані Кочубеїха» (1936), Г.К. «Зрада» (1931), Г. Лужницького «Гетьман Мазепа» (1959), М. Ласовської-Крук «День Мазепи» (1993) та ін. Предметом нашого дослідження є драматична поема «Розп'ятий Мазепа» (1961) Івана Огієнка, яка вперше стала предметом літературознавчого дослідження. Інтерес до творчості митрополита Іларіона в автора цієї статті не випадковий. Зазначимо, що у родинних архівах зберігається віньєтка мого дідуся Михайла Сіницького (1905-1973) за 1929-1930 н.р., який разом із письменником і журналістом Авеніром Коломийцем (1905-1946) навчався у Варшавському університеті на православному факультеті, де викладав церковно-слов'янську мову й палеографію у 1926-1932 роках митрополит Іларіон. Можемо припустити, що керівником магістерської роботи дідуся, яка збереглась донині, також був І. Огієнко. На жаль, тоді ім'я керівника не вказувалося на титульній сторінці, але виправлення на полях нагадують почерк цього вченого. З переказів також знаємо, що це був улюблений учитель тогочасних студентів, який захоплював своєю ерудицією, що по-справжньому можемо оцінити тільки тепер після опублікування його рукописної спадщини та зарубіжних першодруків. Сплікуючись із сином А. Коломийця, священиком отцем Жданом, який мешкає в Австралії, дізналися також, що І. Огієнко гостював у їх родині у селі Бережниця на Рівненщині.

Мета статті – дослідити символізм та антиколоніальні мотиви, які виявляються через негативну символіку. І, навпаки, патріотизм І. Мазепи розкривається за допомогою символіки позитивної.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Передувала написанню драматичного твору наукова розвідка І. Огієнка «Українська церква за гетьмана Мазепи», що складається з двох частин: «Гетьман Іван Мазепа» та «Мазепа як церковний меценат», а також праця «Приєднання церкви української до московської в 1686 році».

Особливістю драматичного твору «Розп'ятий Мазепа», написаного протягом десяти днів у потязі до Монреалю і назад (19-29 травня 1960 року) є надзвичайно розлогі коментарі, що стосуються кожного з дійових осіб. По суті, це енциклопедичні статті про історичних діячів І. Мазепу, П. Орлика, К. Гордієнка-Головка, А. Войнаровського, І. Мировича та ін.

Мазепа І. Огієнка – це патріот, який прагне волі власному народу. Він здатен у будь-який спосіб покращити долю України. Як і Мойсей І. Франка, його не розуміють навіть найближчі люди, так найлютіші звинувачення йому закидає Кость Гордієнко. Не випадково автор з великої літери пише слова: Мама (Україна), Воля, Свобода, Край, Ідеали, саме ці слова є ключовими у драматичній поемі. Це символи, які розкривають мрії І.Огієнка, як і колись мрії гетьмана І. Мазепи:

Дать Мамі сонечко ясне,
Здобути Волю для народу [6, с.179].

Ясне сонце тут символізує розквіт рідної землі, центральне місце, яке має відігравати Україна, випромінюючи довкола себе тепло, світло. Вона має заслипити інші країни своїм багатством, матеріальними та духовними благами, як засліплюють донині куполи барокових церков, побудованих коштом І. Мазепи. Як зазначає Ю. Мільшопін: «Сонячне світло символізує щастя (Іс. XXX, 26), відкриття, виявлення, відплату та праведну кару» [9, с.210].

Символічна назва першої дії «Гетьман не вихолав орла!» За народною символікою, орел – «символ відваги, сміливості, гордості, чоловічої краси, далекоглядності, емблема сили і могутності окремих людей (царів, героїв), королівств, народів» [9, с.154]. Дії відбуваються в Очакові, де збирається рада, і старий гетьман наче сповідається перед старшиною:

Як мати любляча дітей,
Так волю я носив у серці,
Одну мав мрію для грудей:
Перемогти Москву у герці... [6, с.179].

Покинута Україна асоціюється із кволою берізкою, сиротиною, яку розгидують вітри і нищать північні морози. Досить дивним видається цей символ, адже береза частіше є символом Росії, так як верба і калина – України. Напевне, письменник має на увазі символічне значення «весни і воскресіння», а також «в ліричній поезії береза алегорично зображає дівчину» [8, с.57], що є символом України. Північний сусід змальований як звір із pazурами, який має скрізь своїх донощиків і нишпорок. Крім того, не роблять честі Україні численні зрадники (Кочубей, Іскра, Ніс). Використовує автор і біблійні ремінісценції, називаючи Юдами перевертнів, які трапляються на шляху Мазепи. Він розуміє, що довіряти не можна усім, тому таємно виношує усі плани:

Товпа приносить певну зраду,
Не конче ділу допоможе, –
Я мусів Січ тримать позаду:
Не завжди ж злілячко погоже [6, с.189].

Саме К. Гордієнко каже, що слід вихопити з юрби орла, як це зробив колись Б. Хмельницький. Орел тут постає як символ рішучої сили, що здатна поборотись за свої права, вихопити волю з ворожих pazурів північного сусіда. Пізніше з'являється ще один символічний птах – сокіл («Бо волю родять лиш соколи» [6, с.189]). Сам автор у праці «Дохристиянські вірування українського народу» зазначає, що «сокіл завжди символ хоробрости та скорости, й дуже далеко бачить» [2, с.75]. Образ сокола «у народній уяві виступає символом хоробрости, швидкості, зіркости, злету, молодості, сили, розуму, тому його як пряму протилежність порівнюють або із совою, або із вороною: «Видно сокола по польоту, а сову по поглядуду», «Де соколи літають, там ворони не пускають», «Сокіл з місця, а сова на місце», «Пізнала сова сокола», «Не пара сова до сокола»; за віруваннями, символ бога Рода, охоронець «живого вогню» та Дерева життя; золотокрилий птах, що приніс на землю іскри небесного вогню; у казках за допомогою «живої води» рятує багатьох героїв; у замовляннях належить до істот «верхнього царства» [1, с.559-560].

На раді погляди кардинально різні. Кость Гордієнко звинувачує Мазепу у тому, що мало приділяв уваги сіромі, а догоджав панству, яке і довело до Руїни. Дія нього бачиться один вихід:

Коли б ти дав права сіромі
Й створив Республіку народню, –
Давно б при блискавці та гromі
Москву ми пхнули у безодню.
Козак попхне і чорта з пекла,
Як певний буде за Свободу, –
Бо в нас душа міцна й запекла,
В бою не прагнемо ми броду [6, с.192].

Іван Ломиковський радить звернутися з каяттям до Петра І і сподіватися милості від нього. Клим Довгополенко каже вертатись в Україну. Пилип Орлик обережно ставиться до сіроми, бо на перший план виносить школи й освіту, без чого не може бути держави.

Мазепа пояснює, що його єднання з Петром не дружба, а примус. Він розумів перевагу московського війська і був безсилый перед цим:

Коли б ми тільки-но рухнулись,
Петро б умить усівсь на спину.
Усі б ми навіть і не зчулись,
Як він ковтнув би Україну [6, с.195].

Гордієнко порівнює Мазепу із шакалом, пізніше так називає росіян. Цей негативний символ, зокрема в Індії означає «руйнування і зло» [7, с.466], мабуть, щось подібне, відверто негативне намагався передати й І. Огієнко.

Батуринська трагедія, коли загинуло від 11 до 15 тисяч людей, серед яких більшість було мирним населенням – жінки і діти, прочитується у наступній алюзії, виголошеній Дмитром Горленком:

Три дні палала вся столиця,
Три дні Батурин вибивали.
І зникло все, і помолиться
Невинним жертвам не давали.
Москаль хапав малу дитину
І бив об камінь головою, –
Три дні розбій ішов без вину,
Гаряча кров текла рікою... [6, с.198].

Саме ця трагедія, що довгий час замовчувалась істориками, розкриває справжню суть російсько-українських стосунків, істинне обличчя північного сусіда. Не кращими є наслідки Батуринської трагедії для України. Мазепу скрізь проклинають, оголошують анафему, і всіх йому вірних козаків жорстко знищують – страчують привселюдно, саджають на палі, вішають. Не може пробачити Мазепі Гордієнко того, що той віддав Київ воеводі, а сам зробив столицею Батурин. Цим гетьман сам наче підтяв крила орлині:

Та тільки той Вкраїну має,
Хто держить Київ у руках.
Давно москаль його тримає
Усім на сміх, усім на страх [6, с.203].

Орлик говорить про голубині крила, що символізують Святого Духа, як зазначає В. Жайворонок: «у деяких народних обрядових піснях уособлюється як ангел і навіть як Святе Різдво; у фольклорних уявленнях голубам приписується чарівне створення світу» [1, с.142]. Москва, цар уособлюється із удавом, що несамовито душить Україну. За допомогою уособлення автор передає криваві картини тогочасної України:

І вийшов місяць з-поза хмари,
На Січ поглянув – і злякався:
Кругом криваві лиш примари,
Ніхто в живих не позостався.
Й жахались зорі, Божі очі:
Де Січ була – річки криваві,
Танцює ворог серед ночі,
І Січ палає у заграві [6, с.205-206].

Як бачимо, переважають символічні образи кривавих примар та кривавих річок. Виникає образ Юди, з яким порівнює автор Галагана, котрий доруйнував Січ. Після цього Україна нагадує орла-калку. Мазепа робить висновок, що кривавим шляхом не варто добиватися волі України, бунтівний настрій козаків не приведе до добра:

І як же виростуть нам крила,
Коли в душі ми – гайдамаки?! [6, с.208].

Друга дія «Гетьманські скарби ми поділим!» розповідає про січову раду 7 липня 1709 року. Найбільше усі хочуть гетьманських скарбів, задля чого навіть готові віддати Мазепу москалям. Орлик намагається переконати, що усі скарби згоріли в Батурині. Він сповнений оптимізму, вірить у перемогу і воскресіння України, його слова сповнені антиколоніального пафосу:

Це – не кінець війні. Полтава
Постане й Турція із нами,
Й воскресне Руськая Держава
Святою кров'ю з козаками!
І Україна ще постане,
Москва покотиться додолу,
Й козацтво вірне та кохане
Зодягне Матір, босу й голу [6, с.223].

Третя дія, що має назву «Мене ви смертно розг'яли!» розповідає про старшинську нараду в Очакові. Головні обвинувачення адресує І. Мазепі К. Гордієнко. Старий гетьман намагається пояснити, як порушила Москва угоди Б. Хмельницького, вічно г'яний цар Петро I зрадив Україну, коли почав її душили, як удав. Саме Петра I, як вважає Мазепа, треба проклинати по всіх церквах, як Юду. Гордієнко звинувачує гетьмана і в будівництві розкішних барокових церков, і в заграванні з поляками. Він вважає, що треба було об'єднатись із татарами і разом напасти на Москву. Д. Горленко мріє, що настане час «Москву у пекло завалити» [6, с.233]. Він звинувачує Мазепу в тому, що видав до рук Петра I Палія.

Іван Максимович порівнює Україну із запліснявілим горіхом, з якого вже ніщо не проросте. Горіх – це «символ життя і плодочості, традиційно пов'язаний із любов'ю, плюбом і дітонародженням», «горіх означає справедливість» [8, с.352]. Вороги України росіяни асоціюються з шакалами, уніати змальовані з отруйними жалами. Антиколоніальні ідеї висуває Кость Гордієнко. Він зауважує продажність української верхівки, її зрадництво, бажання прислужитися старшому братові, отримавши за це дворянство і привілеї:

Через підступне те дворянство
Халів оберне в москалів, –
В Москву полине наше панство
На ловлю грошей та чинів.
Недовгий час мине, й дворяни,
Й твої вельможенькі старшини,
Завдавши Мамі гострі рани,
В Москву махнуть із України.
А хто зостанеться між нами –
Забудуть Матір незабаром.
Й на хлопа вмостяться з ногами,
Й пекти всіх будуть, немов жаром [6, с.245].

Орлик ще мріє знов об'єднатися з шведами, і вважає, що Полтавська битва не остання, у наступній має пощастити козакам.

Пророцтво звучить у словах К. Гордієнка:

Минуть віки, а зла розплата
Колись впаде на горде панство,
І піде збройно брат на брата,
Й відплатить люто за тиранство [6, с.252].

В історії України ХХ століття не раз ми бачимо братовбивчі війни. Це і громадянська війна, і дві світові війни. І, нарешті, нинішня війна з Росією.

Не довіряє Гордієнко панам, порівнюючи їх з рослиною-напівпаразитом омелою, що нищать дерева. Як зазначається в енциклопедії «Символі, знаки, емблеми»: «як паразитична рослина, омела поєднує в собі дві функції і символізує владу царів і жерців» [8, с.348].

Якщо українці асоціюються з вільним птахом орлом, то росіяни – з вампірами, які нечесним способом полонили наш народ. Вирішальною у цьому союзі стала спільна православна віра, але її не дотримуються росіяни:

Ми під Москву пішли для Віри,
Від «Віри польської» втекли,
Ми добровільно, як орли,
Вони ж взяли нас, як вампіри [6, с.253].

Власне підступне оточення Мазепа порівнює з лисицями. «У слов'янському фольклорі лисиця є втіленням хитрості та виверткості, а також життєвої мудрості» [5, с.249]. В. Жайворонок додає ще таку характерну символіку: «символ спритності, улесливості, [...], підступності, лицемірства, зловмисності» [1, с.334].

Найстрашнішим гріхом Мазепа вважає зраду, порівнює зраду держави з учинком Юди:

Найгірше між людьми – то зрада,
Гадючий укус з-за вугла,
Заразливий вишари ада,
Які породила імла...
Не проститься зрада на брата,
Це юдин обдуманий гріх:
Віки позостане проклята,
Й погодження від усіх [6, с.257-258].

Саме у цій дії розкривається символічна назва драматичної поеми, показана ненависть окремих козаків (найбільше Костя Гордієнка), який постійно звинувачує у всіх бідах гетьмана. На це Мазепа відповідає:

А ви ведете на Голготу
І розпинаєте мене, –
Й зазнав кривавого я поту
У лихоліття це жахне... [6, с.259].

Орлик намагається виправдати Мазепу, порівнює його з Орлом, що линує у небеса, але не розрахував свої сили і тепер безсило лежить, терплячи їдкі укуси ос-козаків. Саме Орлик відзначає позитивні моменти гетьманування Мазепи, називаючи цей час родючою добою. Він прагне реально оцінити значення гетьмана:

Тут розг'яли тебе, Гетьмане,
Але розг'яття – то не суд, –
Пролине час – і знову встане
Мазепи слава без облуд! [6, с.260].

Четверта дія має назву «Даю свого заповіта!», адже попри критику старого гетьмана від нього чекають мудрого рішення усі старшини. Гетьман тут порівнюється з голубом. Він утратив у собі орла і тепер більше нагадує «небесного вісника й душу померлого» [1, с.142], а також батька, адже «найкращий народний епітет для батька – це батечко – сизий голубочок» [1, с.143]. Саме як до батька сходяться притихлі козаки, щоб почути останню волю гетьмана:

Любіть Україну повіки,
Віддайте їй найкращі сили,
Подайте їй цілощі ліки,
Зростіть орлині Мамі крила [6, с.264].

Мазепа радить основою у державі визнати Віру й Церкву:

Як корінь дереву основа,
Так православ'є Україні.
Народ без єдності – полова,
І це ми добре бачим нині [6, с.267].

Україна у Мазепи асоціюється із високим дубом, що має глибоке православне коріння. Дуб – могутнє дерево, що є символом «роду, довголіття» [1, с.204]. «влади і слави» [8, с.148]. Мрія про Київ, який об'єднає усіх слов'ян, де не буде роздорів між віруючими, не буде сект, які розкладають церкву:

Й засяє Церква Православна,
І Патріарх у град Андріїв
Престол поставить, як і здавна,
Й навіки славен буде Київ [6, с.273].

Передає автор мрії гетьмана про вільну державу:

І Рим впаде, а Київ вічний,
Як град оновлений, засяє,
І меч козацький обосічний
Державу вольною відкрає! [6, с.274].

Козацький меч стає символом не просто зброї, а способом відновлення історичної справедливості. К. Гордієнко далі прискіпливо ставиться до кожного слова гетьмана, говорить, що стовбур дуба – це та сірома, якій гетьман мало приділяє уваги. Зневажливий тон Гордієнка нагадує виступ проти Мойсея Датана із поеми І. Франка, коли біблійний герой розповідає притчу про дерева, що обирали царя. Головне звинувачення Гордієнка, що гетьман творив державу «панську, ялову» [6, с.276]. Різниця між Україною та Росією – у політичному укладі. У нас править народ, у північного сусіда – самодержавство. Як і в попередній дії завершальні слова промовляє мудрий Орлик:

Не міг, великий наш Гетьмане,
Орлом до Долі долетіти, –
Клянёмось всі: той час настане
Й Мазепине докінчать діти! [6, с.280].

Остання дія «Закрились оченька орлині» розкриває словідь старого гетьмана перед священиком та переоцінку уже мертвого Мазепи старшиною. Мудрий священик каже:

Та знай, мій Гетьмане Розп'ятий:
У Бога ти не був... проклятий!.. [6, с.283].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, І. Огієнко у своїх творах передає складний плях гетьмана Мазепи, розкриває його намагання створити суверенну державу: «Мазепа був реалістом, бачив тяжку дійсність і мусив з нею рахуватися, чекати кращого часу» [6, с.50]. Складність цієї місії полягає у постійній боротьбі із зрадниками і донощиками, непорозуміння старшиною дій гетьмана. Особливістю стилю митрополита Іларіона є широке використання символіки, а також відверті антиколоніальні мотиви. Вважаємо перспективним інтертекстуальне дослідження драматичної поеми «Розп'ятий Мазепа», а також студії, присвячені науковій праці «Українська церква за гетьмана Мазепи».

Список використаних джерел:

1. Жайворонок В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / Віталій Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
2. Іларіон митрополит. Дохристиянські вірування українського народу : іст.-реліг. моногр. / Митрополит Іларіон. – К. : АТ «Обереги», 1992. – 424 с.
3. Іларіон (Огієнко) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://uk.wikipedia.org/wiki/%B2%EВ%Е0%F0%B3%EE%ED_\(%CE%E3%B3%BA%ED%EA%EE\)](http://uk.wikipedia.org/wiki/%B2%EВ%Е0%F0%B3%EE%ED_(%CE%E3%B3%BA%ED%EA%EE))
4. К-ий І. Іларіон / І. К-ий. // Енциклопедія українознавства : В 11 т. : [Перевидання в Україні] / гол. ред. проф. д-р Володимир Кубійович. – Львів : Наукове товариство імені Т. Шевченка, 1994. – Т. 3. – С. 863.
5. Кирло Х. Словарь символов: 1000 статей о важнейших понятиях религии, литературы, архитектуры, истории / Хуан Кирло ; пер. с англ. Ф.С. Капицы, Т.Н. Колядич. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2010. – 525 с.
6. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Розп'ятий Мазепа / Іван Огієнко (Митрополит Іларіон); упоряд., авт. передмови і коментарів М.С. Тимошик. – К. : Наша культура і наука, 2003. – 348 с., іл. (Видавничий проект Фундації імені митрополита Іларіона (Огієнка) «Запізніле вороття». Серія 1 : «Рукописна спадщина». Том 3).
7. Полная энциклопедия символов / сост. В.М. Рошаль. – М. : АСТ ; СПб. : Сова, 2006. – 515 с.
8. Символы, знаки, эмблемы : энциклопедия / авт.-сост. д-р ист. наук, проф. В.Э. Багдасарян, д-р ист. наук, проф. И.Б. Орлов, д-р ист. наук, проф. В.Л. Телицын; под. общ. ред. В.Л. Телицына. – М. : Локид-Пресс, 2003. – 495 с.
9. Словник символів культури України / за заг. ред. В.П. Коцура, О.І. Потопенка, М.К. Дмитренко. – К. : Міленіум, 2002. – 260 с.

The article analyzes the Ivan Ohiyenko's dramatic poem «Crucified Mazepa», its artistic originality. The writing is deeply symbolic, because each image contains profound meaning. The poem is dominated with animal characters (boa), especially birds (f.e. eagle, hawk, dove) and plants (mistletoe, oak). In the dramatic poem we hear anti-colonial motifs. Felt deep erudition of writer, familiarity with the works of Ukrainian literature, resulting in intertextual relations.

Key words: anti-colonial motifs anykolonialnyy pathos, anti-colonial symbols, symbolism, Mazepa, I. Ohienko, allusion, biblical reminiscence.

Отримано: 15.02.2015 р.